

Machiavelli "új állama"

A 16. században kialakuló, a korábbi feudális formákat felváltó "új állam", a központosított abszolút monarchia lényege a hatalom egységessé és feltétlenné válása. Tanulmányomban a következő két kérdésre keresem a választ:

a) Megjelenik-e ennek a folyamatnak a képe, felismerése a kor legnagyobb hatású gondolkodójának, Machiavellinek műveiben?

b) Nemzeti jellegűnek tekinthető-e ez az egységes abszolút állam, pontosabban Machiavelli nemzetinek tartja-e, netán követelményként fogalmazza meg kora Itáliájának nemzeti egységét?

I. A hatalom központosítása

I. Az abszolutizmus kora

"A 15. század vége, a 16. század eleje Európán belül nem kevésbé látványos fejleményekkel köszöntött be, mint aminőket Európán kívül a földrajzi felfedezések, a világtengeri vállalkozások hoztak. A feudális államok központosításának előretörése, a királyi hatalom megerősödése az oligarchákkal, a rendekkel szemben – ezek alkották a politikai fejlődés új irányzatának legszembetűnőbb mozzanatait. A feudális anarchia mélyéből és forgatagából: a százéves háborúból, a 'rózsák' háborújából, a kasztíliai polgárháborúból az első nyugat-európai 'új monarchiák' jóformán egyidőben emelkedtek ki: XI. Lajos uralmával Franciaországban, VII. Henrik országlása idején Angliában, Ferdinánd és Izabella egyesített jogára alatt Spanyolországban."¹ A történettudomány a téma jelentőségéhez mért, kiemelt figyelemmel foglalkozik a centralizáció és abszolutizmus 16. századi kialakulásának kérdésével; a vitákban kikristályosodott különböző álláspontok között megnyugtatóan el nem döntött tételek dacára számos jellegzetesség megállapításában sikerült közös nevezőt találni.² Néhány lényeges vonásra utalok csak: az országos szinten centralizált állam, ennek érdekében a helyi autonómiák és a partikularizmus letörése, a rendiség erőinek visszaszorítása, az arisztokrácia politikai és jogi kiváltságainak bizonyos fokú felszámolása, az egységes jogszolgáltatás bevezetése, a jog szerepének megváltozása, amennyiben a hatalom

¹ Pach Zsigmond Pál, "Európa a XVI–XVII. században", *Történelmi Szemle*, 22(1979) 300. p.

² A kérdés irodalmáról tájékoztat Pach, i.m. 366 skk., Wallerstein, Immanuel, A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. Gondolat, 1983. 250–311; Szűcs Jenő, Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető, 1983. kül. 67–94. p.

eszközévé válik annak kerete és korlátja helyett. Az államhatalom központosításának intézményi oldalai: a bürokratizálás, a hivatalnokszerkezet kiépítése, a gazdaságpolitikában a merkantilizmus és a fiskalizmus, a hivatalok áruba bocsátása, az állandó hadsereg megteremtése. A legitimitációt az uralkodói hatalom korlátozhatatlanságának ideológiája (legibus solutus) biztosította. Óvakodni kell viszont attól, hogy túlzottan hangsúlyozzuk az egységesítés jelentőségét: etnikailag erősen tagolt államok jöttek létre; a nyelv és a szokások egységét, mégpedig a centralizált államhoz kötve, csak a francia forradalom próbálta megvalósítani.³

A 15. század folyamán a monarchiák központosítási folyamata Franciaországban, Angliában és a 16. század legnagyobb európai hatalmává nőtt Spanyolországban ment végbe sikerrel – természetesen nem "vegytisztán", hanem számos feudális, partikuláris jellegzetesség konzerválásával.

2. Az európai és itáliai egyensúly

Machiavellinek élete során módja nyílt arra, hogy a valós történelmi folyamatokat közvetlenül is megfigyelhesse. Gyakorlati politikai tevékenységének jelentős része a külügyeket érintette, és ez elméletét is erősen befolyásolta. Egyenrangú szerepet tulajdonított az állam megítélésében a belső rendnek és a külső erőnek – a támadás elhárítása vagy a hódítás területén tanúsított képességnek. Az állam külső funkciójának hangsúlyos és világos felismerése az egész teoretikusi tevékenységét meghatározó realizmusából fakad. Nem vitatható összefüggés áll fenn azzal is, hogy a 15. század végén és a 16. század első felében kialakul az európai államok nemzetközi rendszere, a nemzetközi politikai közösség: a középkori univerzalizmus felbomlása során emancipálódott városállamok, majd a monarchiák mint szuverén, "maguk fölött más hatalmat el nem ismerő", önálló politikai alakulatok egymással rendszeres, folyamatos hatalmi-politikai viszonyba kerültek, mely a háború összeütközés és a szövetség pólusai között váltakozott, meglehetősen nagy gyakorisággal.

A kialakuló nemzetközi politikai rendszer elve az erőegyensúly volt, eszköze pedig a diplomácia. Az ellentétes érdekű politikai erők egyensúlyának tudatos kialakítása mint a béke biztosításának eszköze a szuverén itáliai kisállamok közt valósult meg (1454, a lodi béke után). Az itáliai államok gyakorlatában kialakított elvet azután a nemzetközi politika szélesebb területén is alkalmazták, különösen az itáliai államok (köztük a pápai állam) és a nagyobb hatalmak (a francia, a spanyol, a német) egymás közötti viszonyában, míg Anglia, mely később a mérleg nyelvének szerepét töltötte be az európai egyensúly bonyolult játékában, a háttérből, hadbalépésének potenciális lehetőségével gyakorolt komoly befolyást (erre többször utal Machiavelli is, pl. D. II,30: 317–8.,⁴ vagy barátjához, Francesco Vettorihoz 1513. ápr. 29-én intézett levelében).

³ Wallerstein, i.m. 268; Albertini, Rudolf von, Das florentinische Staatbewusstsein im Übergang von der Republik zum Prinzipat. Bern: Francke, 1955. 674. p.; Kohn, Hans, The age of nationalism. New York: Harper Bros., 1962. 3–12. p.

⁴ A szövegben Machiavelli műveire történő utalások feloldása: MM: Machiavelli művei I–II. Európa, 1978.; P (Il principe): A fejedelem, fejezetszám és a magyar kiadás (MM I. kötet) oldalszáma; D (Discorsi): Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről, könyv és fejezetszám és a magyar kiadás (MM I. kötet) oldalszáma.

Az erőegyensúly itáliai kialakulását Guicciardini ábrázolta klasszikus módon az Itália története (*Storia d'Italia*) elején. A rendszer lényege az volt, hogy megakadályozta a félszigetnek egyetlen, kizárólagos hatalom alá kerülését, és három fő eleme a következőkben állt: a többiek folyamatos figyelése, ellenőrzése; területi vagy egyéb növekedésük megakadályozása; ezek következményeként a tartós béke (mely Itáliában VIII. Károly francia király inváziójáig tartott). Az egyensúly létrehozásában és megőrzésében a hagyományos felfogás nagy szerepet tulajdonított Firenzének és személy szerint Lorenzo il Magnificónak, aki mintegy a mérleg nyelvének szerepét töltötte be. Az újabb történeti kutatások eredményei, nagy vonalakban elismerve a kornak az erőegyensúly gyakorlatában és elméletében játszott úttörő szerepét, óvnak e jelentőség túlbecsülésétől.⁵

A nemzetközi politikai rendszer kialakulása szükségessé tette a diplomácia eljárásainak és intézményeinek kiépítését, egyrészt az államok közti rendszeres kapcsolattartás, másrészt a többi államról történő folyamatos információszerezés érdekében. Az állandó diplomáciai kapcsolatok kiépítésének úttörői a pápai állam (a katolikus országokba küldött nunciusok révén) és Velence voltak (mely követeket küldött azokba az országokba, melyekkel kereskedelmi vagy politikai kapcsolatban állt). A követek rendszeresen (pl. hetente) küldtek jelentéseket (ún. *dispacci*), míg küldetésük befejeztével összefoglaló beszámolót, jelentést (*relazione*) készítettek.

3. Machiavelli, a diplomata

Machiavelli a firenzei köztársaság külügyekkel foglalkozó titkáráként egy ideig főleg a hivatalába beérkező jelentésekből tájékozódott a nemzetközi politika alakulásáról, majd 1500-tól kezdve, néhány kisebb megbízás után, személyesen is komoly diplomáciai küldetéseket teljesített. Elsőként, 1500 júliusában Franciaországba utazott egy nézeteltérés tisztázása és a francia szövetség megerősítése céljából. A küldetés a pisai kérdés körül forgott, melyről jól tudjuk, hogy Machiavelli gyakorló politikusi működésében kiemelt helyet foglalt el: első fennmaradt politikai írása is a pisai háborúról szól.⁶ A Firenzei tengeri kereskedelme szempontjából jelentős Pisát 1494-ben, VIII. Károly hadjárata során veszítették el, majd megpróbálták visszazerezni, ezért XII. Lajos francia királytól nyolcezer svájci zsoldost béreltek. Ezek egyáltalán nem törődtek Pisa elfoglalásával, sőt még Firenze szenvedett területi veszteséget. Emiatt a firenzeiek megtagadták a zsold kifizetését, és azt XII. Lajos kényszerült a svájciaknak megtéríteni. Olyan híresztelések kaptak lábra, hogy Firenze a franciákkal kötött szövetség fölbontására készül. Ezt a kényes helyzetet igyekezett Machiavelli és társa tisztázni a francia udvarban. A Machiavelli által írt diplomáciai jelentések és a későbbi teoretikus munkák összefüggése első olvasásra is szembeötlő, a diplomáciai levelezésében megfogalmazott tanulságok s következtetések némelyike szinte szó szerint bukkan föl későbbi elméleti műveiben; ezt elősegítette, hogy jelentéseiben sem ódzkodott általánosító módszereinek gyakorlásától. Diplomáciai

⁵ A hagyományos felfogásra lásd *Nelson, E. W.*, "The origins of modern balance-of-power politics", *Medievalia et Humanistica* 1/1943/ 124-142. p.; a későbbi, visszafogottabb álláspontokról pedig *Wright, Moorhead* (ed.), *Theory and practice of the balance of power 1486-1914*. London: Dent, 1975. ix.

⁶ *Ridolfi, Roberto*, *Vita di Niccolò Machiavelli*. Roma: Belardetti, 1954. 38. p.

iratai nem érték el azt a precizitást és formai tökélyt, melyet a velencei jelentések nyújtottak, de Machiavelli mindig a lényegre tapintott.⁷

a) Franciaország

Első franciaországi megbízatása során a legizgalmasabb megbeszéléseket d'Amboise bíborossal, Rouen érsekével, a király mindenható miniszterével folytatta. A tárgyalásokról 1500. november 21-én kelt beszámolója részletesen tartalmazza azt az okfejtést, melynek lényege majd A fejedelem III. fejezetében köszön vissza.⁸ Többszöri franciaországi utazásai (1500, 1503, 1510, 1511) során a francia államszervezetről alkotott véleményét és megfigyeléseit módszeres tanulmányban fejtette ki; ezt valószínűleg még hivatali működése során írta meg, s a téma későbbi nagy műveiben is, főleg A fejedelemben visszatér. A Körkép a franciaországi állapotokról (Ritratto di cose di Francia) azokat az okokat tárja föl, amelyek miatt a francia királyok "erősebbek, gazdagabbak és hatalmasabbak, mint valaha" (MM I: 658.). A fő okokat a következőkben látja: 1. "Ma Franciaországban valamennyi értékes birtok a koronáé, és nem a főnemeseké"; 2. "a múltban Franciaország nem volt egységes, mert a nagyhatalmú és merész főnemeselek szembe mertek szállni a királlyal... ma viszont roppant engedelmeselek" (Uo.); 3. A környező uralkodók már nem számíthatnak e főurakra, mint régen; 4. a francia főurak birtokai is egységesek, nem oszlanak meg az örökösök között, hanem az egészet az elsőszülött fiú örökli. Ezután módszeresen áttekinti az ország gazdasági helyzetét, a külső védelem lehetőségeit, az adó- és pénzügyeket, az államszervezetet, a különböző hivatalokat betöltő személyek hatáskörét, végül az udvartartás összetételét. A körképből kitűnik, hogy Franciaországban az államvezetés központosított és szigorú, egységes hierarchiába rendezett, a király és az alattvalói, illetve a hűbéreselek egymás közti feudális viszonyainak bonyolult, áttekinthetetlen pluralizmusát megszüntették. A hatalom egységén kívül más tényezőknek is szerepet tulajdonít abban, hogy "Franciaország rendben és összhangban kormányozott birodalom" (P. XIX; 62.). Ezek közül a Discorsiban azt emeli ki, hogy a francia király hatalma nagy ugyan, de nem korlátlan, végtelen sok törvény köti meg: "szabadon dönthet a hadsereg és a kincstár ügyeiben, de minden más területen szigorúan tartania kell magát a törvényekhez" (D. I,16; 139.); "a francia királyság életét korunk bármely más országánál inkább törvények szabályozzák (D. I,58; 218.). Az államszervezet jó oldalaként emeli ki még a király hatalmát szerencsésen alátámasztó parlamentek intézményét (P. XIX; D. III, 1 és 36).

b) Spanyolország

Machiavelli Spanyolországot nem kereste föl személyesen, de mint a nyugat-európai, és az itáliai politikát meghatározó nagyhatalommal sokat foglalkozott. A hatalom központi és egységes jellege miatt Franciaországgal állítja egy sorba: "mindig csak az a terület volt egységes és boldog, amely – Franciaországhoz és Spanyolhonhoz hasonlóan – egyetlen közösség (republica) vagy fejedelem törvényeinek engedelmeskedik" (D. I,12; 129.). Franciaországban és a spanyol királyságban nem tapasztalható annyi rendbontás, mint Itáliában, "de ennek nem is elsősorban az ott élő népek becsületessége az oka, ... mint inkább az a tény, hogy királyuk ... egységben

⁷ I.m. 157. p.

⁸ Vö. Chabod, Federico, Scritti sul Machiavelli. Torino: Einaudi, 1964. 283. p.

tartja őket" (D. I,55; 211.). A Spanyolország egységesítésének folyamatát végbevivő Aragóniai Ferdinándot A fejedelemben az egyik legpozitívabb példaként emeli ki, "hitben és dicsőségben a kereszténység első uralkodója"-nak nevezi (P. XXI; 73.). Machiavelli tehát vitathatatlanul fontosnak tartotta egy ország egyetlen uralkodó alatti egységesítését, a szétagoltságnak, és a főurak királytól való függetlenségének a felszámolását; ebben látta az Itália sorsát meghatározó két hatalom, a francia és a spanyol királyság erejének a kulcsát, és értelemszerűen ezt a követelményt állította Itália elé. Ez az egy kézben történő egyesítés nem a "nemzeti egység" későbbi fogalmát jelentette (mint erről még lesz szó), hanem politikai-államelméleti koncepció volt, az egységes politikai szervezet, az egyetlen hatalmi központ, vagyis az "állami" (kormányzati) egység kialakítása.⁹

c) Németország

Érdekes, hogy miként látta ezek után Itália északi szomszédjának, Németországnak az államszervezetét: Megfigyelései Németország esetében ismét személyes élményekre épültek, még ha nem is állt módjában olyan alapos ismereteket szereznie, mint Franciaországról: csak Konstanz és Bolzano között, tehát a déli határterületen járt, 1508 első felévé töltötte Miksa császár udvarában. Küldetéséről jelentést készített (Rapporto di cose della Magna), míg a következő évben a Miksához készülő diplomaták kérésére alaposabb tanulmányt írt tapasztalatairól (Discorso sopra le cose della Magna e sopra l'imperatore). Ekkor, 1509-ben is fölkereste a császári udvart, de az akkor itáliai területen, Mantova mellett székelt; eme útjának tapasztalatait is hasznosítva készítette el átfogó körképét a német állapotokról (Ritratto delle cose della Magna). "Ez a nemzet nagyon titokzatos" – írja még 1508. január 17-én Bolzanóból,¹⁰ de későbbi elemzéseiben éleslátóan taglalja a német birodalom államszervezetét, és szinte szociológiai mélységgel tárja föl a birodalom gazdasági alapjait, és a különböző politikai erők társadalmi érdekeinek eltéréseit. Németország gazdaságilag főleg abban tér el Itáliától, hogy nem a luxus javak fogyasztása a meghatározó, a szükségletek jóval szerényebbek; ezért az országból nem kifelé, hanem a külföldre, főleg Itáliába szállított kézművestermékek ellenértékéért befelé áramlik a pénz; "a nép azért nevezhető gazdagnak, mert ott az emberek szerényen élnek" (MM I: 673.).

A németországi államszervezetet három politikai erő egymáshoz való viszonya határozza meg: ezek a közösségek, a fejedelmek és a császár. A császár ebben az országban is az egységes központi hatalmat szeretné létrehozni. "Minél több a császár birtoka, és minél nagyobb a hatalma, annál inkább uralkodna a fejedelmek felett, és korlátozná hatalmukat. Olyan engedelmességet követelne, hogy végül tetszése szerint használhatná föl őket, és nem amikor a fejedelmek akarják, ahogyan ma a francia király teszi, vagy ahogyan Lajos király tette, aki néhány fejedelem megöletésével erőszakolta ki a többiek ma is tapasztalható engedelmességét. Ugyanez várna a közösségekre is, ezeket is korlátozná, hogy kénye-kedve szerint bánhasson velük, és mindent megkaphasson akaratuk ellenére is." (I.m. 674.). A fejedelmek és a közösségek saját érdekeiket érvényesítve megakadályozzák a császári egyesítő törekvéseket, de a széthúzás és a viszály valamennyi csoport között gyakori: a

⁹ Chabod, L'idea di nazione. Bari: Laterza, 1962. 7. p.

¹⁰ "questa Nazione é secretissima" – ez egyike azon kevés helyeknek, ahol Machiavelli a "nemzet" kifejezést használja. Chabod, L'idea 174. p.

fejedelmek a közösségekkel szemben is ellenségesek, a császárral kölcsönösen gyűlölik egymást; a közösségek nem kívánnak részt venni a birodalom katonai vállalkozásaiban, bár időnként szövetkeznek a császárral a fejedelmek ellenében. Egyszóval, a sok széthúzás miatt "a császár szempontjából annyira fontos birodalmi egység gyenge lábon áll" (I.m. 675.). Az egység hiányát érthetően kihasználják a külföldi hatalmak: "Ha úgy látták volna, hogy a császár hatalma egységes, nem szálltak volna szembe vele, de ennek ellenkezőjét tapasztalva bátran kihasználták az alkalmat. Egy városban a sokak által intézett ügyek döcögnek, és ez fokozottan áll egy országra nézve" (i.m. 676.) – fejele meg rögtön a tapasztalati tényeket az általános érvényűnek szánt maximával.

Németország nem egységes – állapítja meg –, és ez komoly hátrányt jelent, akárcsak Itália esetében. Viszont a sokat emlegetett közösségek, melyek részben okai az egység meghiúsulásának, önmagukban, nem ez egység szempontjából nézve, nagy erőt jelentenek, mégpedig szabadságuk miatt. Ebből is látszik, hogy Machiavelli, mint általában a politikai írók, több szempontból nézheti az eseményeket, itt például két különböző értékrend ütközik, mégpedig az egység és a szabadság értékei. Míg a szabadság a legfőbb értékek egyike, addig az egység a gyakorlat által megkövetelt szükségszerűség; ez abból is kitűnik, hogy az egység nem jár együtt önmagában a virtu birtoklásával, a spanyolok és a franciák esetében is a romlottsággal párosul: "Franciahtontól és Spanyolországtól sem idegen ez a fajta romlottság. Ezekben az országokban nem tapasztalható ugyan annyi rendbontás, mint amennyinek Itáliában lehetünk tanúi nap mint nap, de ennek nem is elsősorban az ott élő népek becsületessége az oka – valójában nem is oly becsületesek –, mint inkább az a tény, hogy királyuk – nem csupán a maga erejével, hanem az e birodalmakban lévő és még nem romlott rend segítségével – egységben tartja őket. Jól láthatjuk, hogy Németországban a népek még becsületesek és vallásosak; a becsületesség és a vallásosság eredményeképpen sok állam megőrzi szabadságát, és olyannyira tiszteletben tartja törvényeit, hogy sem külső, sem belső ellenség nem mer az ilyen államok ellen törni." (D. I,55; 211.). Ez a fejtegetés arra is utal, hogy Machiavelli tisztában volt az értékek valós rangsorával, és élre helyezte a becsületességet, a vallásosságot, a törvény és a rend tiszteletét, de alaptétele az, hogy romlott, ezekre az értékekre fittyet hányó emberek, közösségek esetében ezen értékek alapján nem lehet hatékonyan cselekedni. Úgy zárja a németekről szóló fejtegetését: "Korunkban ritka jószág ez a becsületesség, annál is inkább becülendő, sőt a tapasztalat azt mutatja, hogy csak ebben az országban maradt meg." (I.m. 212.). "Németország hatalmát kétségtelenül a közösségek jelentik" – sommázza a Kőrkepben (MM I:675.). Ezek az önmagukat igazgató szabad városok "Németország gerincét alkotják" (I.m. 676.), és az általa oly idealizált római köztársasággal kora államai közül csak ezt véli párhuzamba állíthatónak (még ha a németek Firenzéhez való viszonyukban – a franciákhoz hasonlóan – "mindig is fukarok, gőgösek, kegyetlenek és hitszegők voltak" – D. III,43: 433.). A fejedelemben később így foglalja össze a tapasztalatokat: "Németország városai nagy szabadságban élnek, alig van környező birtokuk, a császárnak akkor engedelmessé válnak, amikor akarnak; nem félnek sem tőle, sem más közeli hatalmasságtól." (P. X; 37.).

A kiinduló kérdésre tehát úgy válaszolhatunk, hogy Machiavelli pontosan látta korának, a 16. század elejének meghatározó történelmi folyamatát, a kusza, széttagolt hűbéri viszonyokat fölvaltó egységes, központosított monarchiák kialakulását. Ezt szükségesnek tartotta a nemzetközi küzdőporondon maradáshoz, viszont ítélete szerint az egységesedés önmagában nem felelt meg a magasabb érték követelményeknek, hanem romlottsággal is párosulhatott, vagy szemben állhatott a szabad közösségi önkormányzat értékével. Saját országát látta a legrosszabbnak, mert ott az egység nem valósult meg, viszont a romlottság eluralkodott, s Itália a legsúlyosabb válságba süllyedt, képtelennek tűnt ellenállni az egységes monarchiák hódító törekvéseinek. Machiavelli államelmélete szempontjából a hatalom egységesítésének és központosításának korabeli reálfolyamata nyilvánvalóan jelentős előfeltételt jelentett az államfogalom kialakításához.

III. A "nemzeti egység" kérdése

Gondoljunk bele abba a politikai helyzetbe, melybe 1502-ben került a firenzei városállam. Cesare Borgia – Valentínó – egységesítő törekvései a szabadságához ragaszkodó firenzei köztársaságot is fenyegették. De ha szembe akartak szállni vele, akkor azokkal a kis államocskákkal, fejedelemségekkel kellett szövetezniük, melyek a Mediciekkel szimpatizáltak, vagyis gyakorlatilag két ellenség tüze közé került Firenze – mutatott rá egyik jelentésében Machiavelli.¹¹ Ez a szituáció fölveti azt a Machiavelli megítéléséhez feltétlen eldöntendő kérdést, hogy az abszolutisztikus hatalom, mellyel az új fejedelem rendelkezne, milyen politikai kerethez köthető: a viszonylag partikuláris fejedelemséghez vagy városállamhoz, vagy a Valentínó által célul tűzött nagyobb, netán az egész országot átfogó egységhez? Hogyan viszonyult ezekhez Machiavelli, a gyakorló politikus, és az elméletíró? Összeegyeztethető-e a firenzei patriotizmus valaminő olasz nemzeti érdekekkel? Miként viszonyul a republikánizmus és a szabadság védelme – vagyis az a két érték, melynek Machiavelli a gyakorlati politikai ténykedését szentelte – az abszolút és nemzeti méretű monarchia eszméjéhez?

A nemzeti egység problematikája vitathatatlanul megjelenik Machiavelli elméletében, és ez az érzékenysége a kor talán legjelentősebb politikai átalakulása iránt joggal értékelte fel őt az utókor szemében. A szakirodalom egy részében az a határozott nézet is kialakult, hogy Machiavelli a nemzeti állam teoretikusa.¹² E nézet leghatározottabban az olasz nemzeti törekvések megvalósulásának időszakában, a 19. század során került előtérbe.¹³ A nemzeti egység kérdését sem lehet azonban leegyszerűsíteni, koherens, zárt logikai rendbe erőltetni, hanem abba a többváltozós képzetbe és többdimenziós képbe kell illeszteni, melynek tényezői időben és a történelmi körülmények hatására változtak. Az alábbiakban fölvezélok azokat a leglényegesebb mozzanatokat, melyek a téma árnyaltabb feldolgozását teszik lehetővé.

¹¹ 1502. október 7-én: lásd Machiavelli, *Opere scelte*, a cura di Gian Franco Berardi, Roma Editori Riuniti, 1969. 639–645. p.

¹² Az álláspont markáns képviselői Gramsci, Antonio, *Az új fejedelem*. Magyar Helikon, 1977. 12., 27–8., 30–1. p.; Prétot, Marcel, *Storia del pensiero politico*, Milano: Mondadori, 1979. 169–175. p.

¹³ De Mattei, Rodolfo, *Dal premachiavellismo all'antimachiavellismo*. Firenze: Sansoni, 1969. 89. p. mutatja be ezeket a nézeteket.

A firenzei köztársaság meglehetősen magas funkciót betöltő hivatalnokai márcsak "hivatali kötelességénél" fogva is természetesen saját szűkebb állama partikuláris érdekeivel azonosult. Ez a saját város iránti feltétel nélküli elkötelezettség nem pusztán kötelességteljesítés, hanem igen régi keletű hagyományban, a poliszpolgári tudatban gyökerezik, melyet elsősorban az antik római köztársaság mintája tartott életben a középkor és a reneszánsz itáliai városállamaiban. A humanista öntudat, a túlfutott patriotizmus és a honpolgári büszkeség kifejezői azok a dicshimnuszok és egyéb retorikai műfajokban született művek, melyek Firenze kiválóságát zengik. Ezek közül legismertebbek a magas politikai funkciót – általában a kancellári tisztelet – betöltő humanisták idevágó művei. Jól példázta ezt a város egyik kancellárjának, a jeles humanista Salutatinak eklógiája: "Melyik városnak, nemcsak Itáliában, hanem az egész világon, biztosabb az elhelyezkedése falai között, büszkébbek a palotái, ékeesebbek templomai, gyönyörűbb építészete, hatalmasabbak kapui, gazdagabbak terei, boldogabbak széles utcái, nagyobb népe, dicsőségesebb polgársága, kimeríthetlenebb gazdagsága, termékenyebb földje?"¹⁴ Az ún. honpolgári humanisták központi gondja a politikai szabadság és a függetlenség megőrzése. Machiavelli is ezeket az értékeket őrzi, de az ő korában, Salutati és társai után száz évvel már más Firenze és Itália helyzete. A szabadságot védő és dicsőítő retorika már nem az eltérő berendezkedésű államokkal szembeni fölény igazolását szolgálja (ahogy korábban pl. Milánó ellen érveltek), hanem az egyre mélyebb és egyértelműbb válságban keresi a hagyományos republikánus értékek megőrzésének módzatait. Hogy ennek lehetősége egyre csökkent, az többek között épp Machiavelli írásaiban követhető nyomon, hiszen ő eljut annak a realitásnak az elfogadásához, hogy a szükségszerűség az egységet, az pedig az egy személyi uralmat követeli meg. A 15. század végétől a szabadság és függetlenség megvédésére kidolgozott politikai elméletek válságmegoldó céllal születtek, de a romlottság terjedése miatt egyre pesszimistább hangvételűek, és egyre inkább elfogadják a védeni kívánt értékek legalábbis időleges feladását.

Machiavelli életének és művének egészét mérlegre téve kétségtelen, hogy elsősorban Firenze sorsa érdekelte, a politikai rendszer megváltozása után sem tudott elszakadni ettől a közösségtől, állandóan erőfeszítéseket tett a közügyekre való visszatérésre, megírta a város politikai harcainak történetét (Firenze története), a *Discorsiban* azt kutatta, miként őrizhető meg a szabadság a romlott városban, egyszóval mindenekelőtt Firenze sorsa érdekelte.¹⁵

A firenzei kötődés nem jelenti azt, hogy ne érzékelné az itáliai dimenziók jelentőségét, és ne viselné szíven Itália egészének sorsát. A kor politikájának feltételeit és követelményeit meghatározó, ezen keresztül Machiavelli gondolkodását befolyásoló három politikai keretet Gramsci így foglalja össze tömören: "1. a firenzei köztársaság belső harcai és az állam különleges struktúrája, amely nem tudott megszabadulni a hagyományos városi önkormányzat provinciális maradványaitól, azaz egy visszahúzódóvá vált feudális elemtől; 2. az olasz államok harca az itáliai egyensúlyért, amelyet akadályozott a pápaság és a városi, azaz nem területi államforma több feudális és provinciális maradványa; 3. a többé-kevésbé szolidáris olasz államok harca az

¹⁴ *Invectiva Antonio Loschi ellen, 1403-ból.* Idézi Brucker, Gene A., *Renaissance Florence.* Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1983. 29. p.

¹⁵ Gilbert, Felix, *Machiavelli and Guicciardini.* Princeton, N.J.: University Press, 1965. 182. sköv. p.

európai egyensúlyért, vagyis egyfelől a belső itáliai egyensúly igénye, másfelől a hegemoniáért harcoló európai államok szükségletei között fennálló ellentmondások." ¹⁶

Valóban: Itália inkább az egyik politikai színtérként jelenik meg a kor politikusaiknak és gondolkodóinak szemében; a területi állam, a nemzet és a haza fogalmai közti olyan szerves kapcsolatról, mint amely majd a 19. században valósul meg a reneszánszban egyébként is történetietlen lenne beszélni, még nem kristályosodott ki sem a nemzet, sem az állam eszméje. ¹⁷ Kétségtelen: a területi állam egysége mint történelmi szükségszerűség, világos Machiavelli számára, ezt látja a spanyol és francia példán; és a haza-tudat nem korlátozódott az olaszoknál feltétlenül kinek-kinek a szűkebb környezetére, beszélhetünk itáliai patriotizmusról is: ez ugyan nem annyira a félszigetre, mint inkább a Regnum Italicumra vonatkozott, vagyis Észak-Itáliának arra a részére, melyet 962-ben I. Ottó kebelezett be a német Birodalomba. A haza, a patria iránti érzelmi elkötelezettség hosszú múltra visszatekintő, antik eredetű eszme; a nemzettel való összekapcsolása csak a 18–19. században valósul meg.

A patria iránti aggodás indítja Marsiliust 1324-ben a Defensor Pacis megírására: Itália (vagyis a Regnum Italicum) "minden egyes részét viszály szaggatja és majdnem elpusztul, úgyhogy bárki könnyedén elfoglalhatja, aki hatalmába akarja keríteni és van ereje hozzá" (I, i, 2), készít látéletet az itáliai állapotokról Machiavellihez hasonló aggodalommal, noha Marsilius sokkal kevésbé kötődött szülővárosához, Padovához, és általában Itáliához, mint a firenzei titkár, mert Párizsban, majd Bajor IV. Lajos német császár udvarában töltötte élete fontosabb szakaszait. ¹⁸ Dante ugyanennek a területnek a politikai berendezkedését kívánta megoldani az Egyeduralomról írt értekezésének javaslataival, s ennek balsorsát panaszolja a Commedia "Óda Itáliához" című éneke (Purgatórium VI.) – "Rab Itália, hajh, nyomor tanyája,/ kormánytalan hajó vad fürgetegben" –, és hasonló érzéseket táplál a Fejedelem végén is idézett Petrarca. Valamennyien a széttagoltságot érzik a félsziget nagy gyengeségének, ebből ered a rengeteg viszály, a széthúzás, és a külső hódítók számára a nagy lehetőség. A megoldás Danténál még a középkori univerzalizmus helyreállítása, egyfajta világállam; Petrarca számára az ókori Róma egységének mintájára az itáliai egység (legalábbis élete egyik szakaszában); Marsilius pedig eljut ahhoz a korszakos jelentőségű államelméleti megállapításhoz, hogy a politikai közösség irányítását egyetlen és egységes akaratnak kell elvégeznie.

Ebbe a tradícióba illeszkedik bele Machiavelli, azzal a különbséggel, hogy a 16. században a válság már sokkal súlyosabb és az egység szükségessége egyértelműbb. Ez az egység azonban nem a modern értelemben vett "nemzeti" alapon jönne létre, hanem – Petrarca elképzeléséhez hasonlóan – az antik római mintára az egyik városállam vagy fejedelemség terjeszkedése, hódítása révén, illetve a szövetségesként csatlakozók segítségével. A nemzetközi tapasztalatok elméleti általánosítása ezt sugallta, de a megvalósulás Itáliában meglehetősen reménytelennek tűnt: ezt igazolta a Machiavelli által példaképnek tekintett Valentino bukása. A fejedelem ajánlásában megszólított Medici-ivadék pedig nem a megfelelő ember volt erre a küldetésre. Machiavelli egyik írásában a történelmi múltba nyúl vissza, hogy olyan figurát találjon, akit példaként

¹⁶ Gramsci, i. m. (12. lábjegyzet) 27.

¹⁷ Szücs Jenő, *Nemzet és történelem*, Gondolat, 1974. 224–5; Wallerstein, i. m. (2. lj.) 268 és 296. p.

¹⁸ Erről I. Paczolay, "A politikai közösség Marsilius filozófiájában", *Világosság* 28(1987) 43. p.

állíthat: az idealizált ábrázolás eredménye a valóságtól meglehetősen eltávolodott Castruccio Castracani-életrajz (MM I: 633–657.). A 13–14. század fordulóján élt hadvezér merész vállalkozásokkal próbálta meg hódítás útján egyesíteni előbb Toscanát, majd Itáliát. Az "új fejedelem" e történelmi prototípusa "barátaival nagylelkűen, ellenségeivel könyörtelenül bánt, alattvalóit igazságosan kezelte, de külső szövetségesei iránt nem tanúsított hűség: t. Amit nem érhetett el erőszakkal, elérte csalárdsággal, mert mint mondotta volt, a dicsőséget nem a győzelem megszerzésének módja, hanem maga a győzelem biztosítja." (I.m. 652.o.). Egyet azonban e sikeres hadvezér sem tudott elkerülni: a korai és váratlan halált. "A jó szerencse, amely minden emberi dolog meghatározója kíván lenni, nem engedte meg, hogy előbb ismerjem ki szándékait, és nem adott annyi időt hogy fölébe kerekedhessem" – mondotta halálos ágyán (i.m. 650).

A Machiavelli által javasolt gyógymód nem egyszerűsíthető le a "nemzeti egység" programjára: nincs a válsághoz egyértelműen hozzárendelhető megoldás. Csak megoldási kísérletek vannak, és Machiavelli fejtegetéseinek szertesztét ágazása, a sokszor egymástól eltérő vagy egymásnak ellentmondó gondolatmenete a lehetőségek kínzó bizonytalansággal párosuló többségét jelzik. A megoldások pluralitásában mint hangsúlyos, de csak egy lehetséges megoldás fölmerül az egység is. Ennek tényleges megvalósulását egyik Vettorihoz intézett levelében – épp A fejedelem megírásának napjaiban, a levél ugyanis 1513. augusztus 10-én kelt – gyakorlatilag esélytelennek ítélte: "Ami a többi olasz egységét illeti, megnevetett: először is, mert nincs olyan egység, amely mindenkinek jó lenne; és ha a vezetők között létre is jönne az egység, az nem elég, mert egy garast sem érnek a seregeik, a spanyolokét kivéve, de azoknak a száma nem elegendő; másodsorban hiányzik a rend az egészről..."¹⁹

Összefoglalóan megállapítható, hogy a nemzetközi dimenziók figyelemmel kísérése, a francia, a spanyol és a többi állam szerkezetének elméleti összehasonlítása nem kínál egyszerűen másolható receptet: Machiavelli az itáliai helyzet sajátosságai között keresi a cselekvési lehetőségeket, köztük az egység útját is. Az egység előtérbe állítása nem feltétlenül a "nemzeti"-területi kerethez kötődik, hanem a városállamhoz. Az egység inkább a hatalmi berendezkedés elve, semmint a territorialitása – de így is jelentős mértékben kapcsolódik az államfogalom formálódásához, sőt így még elvontabban érzékelhető, hogy a politikai test egységgé szerveződése érdekli, az "állami" egység, a központosított szervezet, és nem ennek a nemzettel való egybeesése.

2. "Nemzet" és "haza"

Frederico Chabod-nak a nemzet eszméjével foglalkozó alapvető tanulmánya (*L'idea di nazione*) bemutatja, hogy a nemzet elméletét és terminológiáját miként használták a reneszánszban. A fogalom nem volt ismeretlen a középkorban sem, az egyetemeken a hallgatókat nemzetek szerint csoportosították, akárcsak a zsinatokon résztvevőket, stb. A *natio* szónak ez a használata valami egészen másra utal, mint a modern fogalom, hisz a párizsi egyetemen külön nációt alkottak a franciák, a pikkárdiaiak, a normannok stb, amivel egyszerűen az Észak-Franciaország különböző részeitől származókat különböztették meg, míg a negyedik *natio anglica*-ba sorolták az

¹⁹ Machiavelli, *Lettere familiari*, Firenze, 1883. n. CXXXI, p. 277. p.

angolokat, németeket, skandinávokat, lengyeleket stb.²⁰ A szó használata a politikai elméletben is előfordul, pl. Ockham műveiben, ahol a nemzet azonos a gens-szel (de certa natione vel gente imperator eligatur; Dialogus I,29) , de az etnikai megkülönböztetés politikai tartalmat nyer, a császárválasztási eljárás alapjául szolgál. A reneszánszban a nemzet szó használata kivételes, és mint Dante esetében látható, nem azonosul a politikai kerettel. A kor írói általában a provincia szót alkalmazzák a nemzet, vagyis valamely etnikum, nép és az általa lakott terület közti szoros kapcsolat jelölésére. Ez érvényes Machiavellire is. A nazione szót elvétve használja, pl. a Discorsi I,55-be vagy a II. könyv bevezetésében a franciák, a spanyolok és az olaszok megjelölésére, vagy III, 43-ban a németek és a franciák tulajdonságairól szólva: "Ez is megkönnyíti, hogy a múlt alapján megismerjük a jövőndőt, ha tudjuk egy nemzetéről, hogy hosszú időn keresztül egyforma erkölcsök szerint élt" (MM I: 433. kiemelés tőlem). Általában azonban a provincia szót szerepelteti; ennek Chabod két alapvető jelentését különbözteti meg.²¹

Az egyik szerint azonos a gens-szel, vagyis az etnikai értelemben vett néppel: "ez országok, amelyeket leigázásuk után a hódító korábbi birtokához (stato) csatolt, vagy ugyanegy országhoz tartoznak és egy nyelvet beszélnek..." (P. III; 11. kiemelés tőlem) – a nemzet ismérvei a nyelv, a szokások és az intézmények rendje (lingua, costumi, ordini – uo.) , amelyek a modern nemzetfogalomnak is lényeges elemei, de nem teljes egészében azonosak vele; épp a politikai elem, a nemzetalkotó "akarat" hiányzik, mely majd a francia forradalomtól kezdve válik lényegessé.²²

A másik alapvető jelentés az antik eredetű adminisztratív egységre, a tartományra vonatkozik (D. II,2; Firenze története I,1 és II,1; P. XXVI.).

Fontos az az elhatárolás is, mely a nemzet-fogalom területi határait tekintettel szélesebb és szűkebb értelmű használatot különböztet meg. A szélesebb értelmezés átfogja a modern nemzeti keretet, mikor Machiavelli spanyolokról, franciákról, németekről beszél. Más helyeken viszont a szűkebb politikai formációban élőkre használja a nemzet szót – ez a középkori hagyományokhoz kötődik. Így beszél a firenzei, lombardiai stb. nemzetéről, vagyis a városállamra vagy kisebb fejedelemségre vonatkoztatja a fogalmat. E második csoport alelete, mikor valamely város idegenben tartózkodó polgárainak együttesét nevezi nazione-nak, pl. egyik követi jelentésében a "la Nazione nostra a Roma", "a római nemzetünk" kivétel a Rómában élő-tartózkodó firenzeiek közösségét jelöli.²³

Ugyanígyen kettősség figyelhető meg a másik római-középkori hagyományokból származó fogalom, a patria (haza) használatában is. Mikor élete utolsó hónapjaiban azt írja Vettorinak, hogy "jobb szeretem hazámat, mint lelkemet",²⁴ akkor a hazán Firenzét érti. A patria már Salutati szóhasználatában is elvált a nemzetiségtől, szűkebb annál: sum denique gente italicus, patria florentinus = itáliai nemzetiség, firenzei haza.²⁵ A 16. századi olaszoknak is még városuk jelenti hazájukat. Emellett kezd lassan kibontakozni az egész Itáliát átfogó haza fogalma.

²⁰ Chabod, L'idea di nazione (9. lj.), 89. p.

²¹ I. m. 89–90 és 176–9. p.

²² I. m. 177. p.

²³ I. m. 178–9. p.

²⁴ Machiavelli, Lettere familiari, n. CCXXV, p. 525. p.

²⁵ Chabod, L'idea di nazione, 183. p.

A terjedelmileg-mennyiségileg eltérő fogalmak használatát példázzák A fejedelem záró sorai: "Élni kell tehát az alkalommal, hogy Itália annyi idő múltán végre szabadítóra találjon. El sem mondható, mennyi szeretettel fogadnák mindazon tartományokban, melyek idegen betörésektől szenvedtek..." (MM I: 86. kiemelés tőlem) – itt egész Itália felszabadításának és a partikuláris tartományoknak a kettőssége szerepel, s ennek fényében kérdéses, hogy a néhány sorral odébb olvasható hazafogalom csak a Mediciek Firenzéjére vagy egész Itáliára vonatkozik-e? "Nagyságod címere alatt nemesedjék a haza". Chabod a leszűkítő értelmezés mellett tör lándzsát, én a konkrét szövegösszefüggésben Itáliát sem tartom kizártnak, mert Petrarca verse is az olaszokra hivatkozik; semmiképp sem következtethető viszont az, hogy a zóró fejezet a nemzeti egység valamint programja lenne. A nemzeti érzésre történő hivatkozás gyakori retorikus fordulat volt Itáliában, de ez nem az állandó politikai egység megteremtésére irányult, hanem időleges szövetségre a hegyen túlról beáramló hódítókkal szemben.²⁶

Végeredményben oda jutottunk, hogy Machiavelli elméleti kételyei és megoldás-kísérletei során földolgozta kora fő fejlődési tendenciáit, érzekelte az abszolutista hatalomgyakorlást és a nemzeti elvet is, de ezeket – különösen az utóbbit – korántsem kizárólagos érvényű útmutatásnak szánta. Az utókor érthetően hajlamos a hangsúlyt és a pozitív értékelő jelzőket azokon a pontokon felerősíteni, amelyek a felismerést, az előrelátást igazolják. Mindez azonban nem feledtetheti azt, hogy Machiavelli érdeklődése elsősorban a szűkebb haza, Firenze válságának a megoldására irányult. A reneszánsz végén az új állam a fejedelem, a reformációt követően pedig majd a vallás köré épül, nem a nemzet köré.²⁷ Az egységesítésnek Machiavellinél és kortársainál egyaránt szereplő kérdése sem a nemzet körül forgott. A hatástörténet visszanézve azonban mégsem indokolatlan az a nézet, mely Machiavelliben az itáliai nemzeti eszme előfutárát látja, ugyanis a szerző eredeti szándékától függetlenül a szöveg már megszületése után nem sokkal azt az üzenetet hordozta, hogy Itáliát meg kell szabadítani az idegen uralomtól; ilyen értelemben hivatkoztak a Principe zárófejezetére még a külföldiek is, például Bodin vagy Guez de Balzac.²⁸ Az autonómmá vált szöveg a különböző interpretációk során egyre gazdagodva önálló életet élt.

*

Machiavelli elméleti kísérleteiben közös volt a válságból: az itáliai szabadság válságából kivezető út keresése; ehhez szolgált mintául a múlt példázata, és ebből a szempontból ítélte meg a korabeli eseményeket. Ha romlott az állam, akkor az abszolút hatalmú uralkodóra van szükség: "ahol az emberanyag már ennyire megromlott, és a törvények nem elegendők az indulatok féken tartására, ott nagyobb erő szükséges a rend biztosításához, ez a nagyobb erő pedig a királyi kéz, amely kivételes és korlátlan hatalommal gátat vet a hatalmasok túlzott nagyravágásának és romboló tevékenységének." (D. I,55; 213.). A válság megoldásához rendkívüli képességű és hatalmú államférfira van szükség, aki "újrakezdi" az államot. Machiavelli valamennyi

²⁶ Gilbert, i. m. (15. lj.), 183. p.

²⁷ Kohn, Hans, "A reneszánsz és a reformáció. A nacionalizmus jelentkezése." Világtörténet 1984/1. sz.

²⁸ De Mattei, i. m. (13. lj.) 102. p.

műve beilleszkedik a válságmegoldási kísérletbe: legplasztikusabban az új fejedelem figurája mintázza a megújító politikai erőt, de a szélesebb elméleti alapot a Discorsi adja meg. Alapvető fontosságú részletkérdést bont ki A háború művészete. Végül a Firenze története arra keresi a választ, miként őrizhető meg az egység a belső harcok és a külső fenyegetések közepette.

Államfoglalma is ebbe az összefüggésbe illeszkedik: a hatalmi viszonyok jellegének és jelentőségének felismerése összekapcsolódik az itáliai s firenzei válság megoldásához utat mutatni hivatott, hol konkrét, hol általános érvényű tanácsokkal, melyek erőteljes hatalmat tételeznek föl; ez részben személyhez kötött (a fejedelem), részben intézményekben testesül meg (törvények, hadsereg, alkotmányos rend stb.). Vagyis közel kerül az államfoglalom bizonyos vonásaihoz, főleg a szervezethez, a tartalomhoz és a funkcióhoz. Machiavelli államfoglalma így közvetve kapcsolódik a válsághoz. Elmélete magán hordozza az átmeneti kor jegyeit: észleli a romlást, de még nem adta föl a "megújulás", az "új állam" reményét.²⁹

PÉTER PACZOLAY

THE "NEW STATE" BY MACHIAVELLI

(Summary)

In Europe the 16th century was the age of the growing centralization of state power. The paper examines how far these political changes were reflected by the most relevant political thinker of the era, Niccolo Machiavelli. It explains that Machiavelli, as a diplomat of the Florentine republic, got well acquainted through personal experience especially with the political structure of France and Germany, but he frequently referred to Spain, too. He compared the centralized and unified state of France to the weak powers of the German emperor, and he considered centralization an significant feature of what we can call the structure of the state. Nevertheless, even centralized states could not avoid the greatest danger, corruption.

The second part of the paper examines whether are well-founded those claims that consider Machiavelli as a partisan of the nation-state. The paper places the texts of Machiavelli referring to the issue into the context of the use of the ideas of "nation" and "patria" in his age. It concludes that Machiavelli was first of all a Florentine patriot who understood the importance of the national framework in future politics, but his role was idealized by ideologists of later Italian national movements.

²⁹ Albertini, i. m. (3. lj.) 72.